Ця книга важлива не лише з точки поступу історіографії Голокосту, але й для загальної царини студій історії України періоду нацистської окупації. Можна лише сподіватися, що незабаром з'явиться україномовне видання монографії К. Персон, а в українській історіографії Голокосту — нові оригінальні дослідження історії повсякдення гетто, що існували в українських містах.

10.33124/hsuf.2020.12.06

Віталій Пономарьов

ОГЛЯД УКРАЇНОМОВНОГО ПЕРЕКЛАДУ МОНОГРАФІЇ АДАМА ДЖОНСА. ГЕНОЦИД: ВСТУП ДО ГЛОБАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ. КИЇВ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. 696 с.

Книга Адама Джонса «Геноцид: Вступ до глобальної історії» є розгорнутою передмовою до історії геноциду, а водночас і своєрідною спробою узагальнення сучасних знань про його причини, природу, методи та мотиви виконавців, тож наукова редактура українського видання Олена Стяжкіна небезпідставно називає це видання «підручником-дослідженням»¹. Дійсно, цей великий за форматом та обсягом том навіть за своєю внутрішньою формою і стилем викладу виглядає і як монографія, і як посібник. В його чотирьох частинах — 16 розділів із загальним оглядом сучасного стану *genocide studies*, аналізом окремих проблем і найвідомішими прикладами геноциду, вставки з колективними та особистими історіями, переліки наукових праць «Для подальшого ознайомлення» з певною темою, примітки та численні коментарі, портрети та сюжетні фотографії, карти, схеми та великий показчик (одночасно предметний, іменний та географічний).

Автор книги цілком логічно розпочинає своє дослідження чималим за обсягом нарисом про діяльність Рафаеля Лемкіна — творця терміна «геноцид» (щоправда, він народився і зростав не «на сході тогочасної Польщі», як вважає Адам Джонс², а на заході Білорусі — у тодішній Гродненській губернії Російської імперії). А. Джонс виводить ранню зацікавленість свого героя причинами масового винищення людей насамперед із вразливості його вдачі. Він показує, як студент Львівського університету, а згодом помічник прокурора у Бережанах Рафаель Лемкін поступово формулював свою концепцію геноциду та яких зусиль коштувало йому зрештою домогтись ухвалення на її основі Генеральною Асамблеєю ООН «Конвенції про злочин геноциду і покарання за нього». При цьому А. Джонс представляє Р. Лемкіна «нормативним підприємцем»³, хоча насправді його розуміння винищення певної людської спільноти за ознакою її ідентичності саме як кримінального злочину перебувало поза тодішніми

¹ Див.: Адам Джонс, *Геноцид: Вступ до глобальної історії* (Київ: Дух і Літера, 2019), II.

² Джонс, *Геноцид*, 34.

³ Джонс, *Геноцид*, 34.

нормами міжнародного права, і вже напевно цей правник ніколи не був бізнесменом.

На жаль, автор не згадує праці Рафаеля Лемкіна «Радянський геноцид в Україні» із тлумаченням Голодомору як «класичного прикладу радянського геноциду»⁴, а між тим саме на цьому прикладі Р. Лемкін, мабуть, найвиразніше і найповніше розкрив зміст поняття «геноцид». Винищення української нації, на його погляд, відбувалося чотирма ударами: фізичною ліквідацією її мозку — інтелігенції, руйнуванням її душі — церкви, масовим убивством носія її мови, культури, традиції, духу — заможного селянства, і насамкінець — фрагментацією нації через розпорошення українців у поєднанні з масштабним заселенням України чужинцями. «Це не просто справа масового вбивства, — наголошував Р. Лемкін. — Це є справа геноциду, знищення не лише окремих осіб, але й культури і нації»⁵. І хоч А. Джонс називає зосередженість Р. Лемкіна на національних та етнічних спільнотах як носіях унікальних культур «прямолинійною» та «класично романтичною», а у багатьох його формулюваннях вбачає «архаїчні елементи»⁶, сама книга А. Джонса свідчить про те, що більшість досліджень геноциду впродовж останніх семи десятиліть розвивались у межах окресленого Р. Лемкіним проблемного поля. Ще одним, хоч і політичним, а не науковим, показником актуальності ідей Р. Лемкіна є внесення 2015 р. його статті «Радянський геноцид в Україні» до Федерального списку екстремістських матеріалів у Росії⁷.

Проте в книзі А. Джонса немає спеціального розділу про Голодомор — такого, як, приміром, насичені відомостями, розлогі (кожний обсягом по 27–46 сторінок) розділи «Геноциди корінних народів», «Знищення християнських меншин в Османській імперії», «Голокост євреїв», «Камбоджа і “червоні кхмери”», «Боснія і Косово» та «Геноциди в регіоні Великих Африканських озер». Натомість про Голодомор автор лише побіжно згадує в декількох місцях книги, а також у параграфі «Колективізація і голодомор» обсягом дві з половиною сторінки. І це об’єднання брутального перетворення вільних хліборобів на колгоспників-кріпаків зі сталінським терором голодом відсилає читача до пам’ятної дискусії українських істориків 1990-х років:

⁴ Див.: Рафаель Лемкін, «Радянський геноцид в Україні», *Радіо Свобода*, дата звернення 17 листопада, 2020, <https://www.radiosvoboda.org/a/1349371.html>.

⁵ Лемкін, «Радянський геноцид в Україні».

⁶ Див.: Джонс, *Геноцид*, 38.

⁷ Див.: «Федеральный список экстремистских материалов дорос до п. 3152», *Сова: Информационно-аналитический центр*, дата звернення 17 листопада, 2020, <https://www.sova-center.ru/racism-xenophobia/news/counteraction/2015/11/d33272/>.

радянська влада вбивала українських селян як українців чи як селян? А відтак — чи були комуністичні голодомори запланованими?

«Голод не планували як такий»⁸, — пише А. Джонс про державну політику винищення мільйонів людей голодом у сталінському Радянському Союзі, у маоїстському Китаї під час «великого стрибка» і в Камбоджі за режиму «червоних кхмерів». Утім, у параграфі «Питання геноцидного наміру» все-таки йдеться про умисел знищення певної групи людей, в якому злочинці зазвичай не зізнаються (звісно, це не стосується виконавців теоретично «обґрунтованих» та ідеологічно вмотивованих масових людських жертвоприношень: і соціалістичний Голодомор, і націонал-соціалістичний Голокост живила тривала й потужна державна пропаганда нагальної потреби усунути конкретну спільноту «соціальних паразитів» як перешкоду руху суспільства до омріяного «світлого майбутнього»). Та й уся Джонсова книга промовляє про плановий, цілеспрямований, скоординований, свідомий характер державної політики винищення цілих людських спільнот, про чіткі та однозначні наміри організаторів кожного геноциду — за всієї стихійності історичного процесу як такого.

Це сполучення намірів і наслідків, спланованості та непередбачуваності в тотальному винищенні конкретних груп людей автор передає метафорою «чотирьох вершників геноцидного апокаліпсису»: держава та імперія, війна і революція, — причому небезпека геноциду істотно зростає кожного разу, коли хоча б двоє з тих вершників сходяться разом. «У центрі всіх цих явищ, — зауважує він, — лежить національна держава, а також змагання за неї та протистояння їй»⁹. Мова тут, отже, перш за все про геноцид як неминуче, і до того ж катастрофічне, явище модерної доби, як неодмінний наслідок формування і розпаду колоніальних імперій, вибухів світових воєн, спалахів соціальних революцій і розгортання визвольних змагань.

Головним дієвцем у геноциді, як наголошує А. Джонс, завжди була і є держава, надто ж на стадії імперії, й насамперед при винищенні корінного населення завойованих нею країн. Імперії найчастіше вдаються до геноциду впродовж свого становлення та у ході їхнього розпаду на національні держави. Натомість «війна і геноцид, — визнає він, — мають вважатися сіамськими близнюками»¹⁰, й особливо помітним це стало у XX ст. із «варваризацією ведення війни» (Омер Бартов) і загальним узвичаєнням бойових дій проти цивільного населення,

⁸ Див.: Джонс, *Геноцид*, 221.

⁹ Джонс, *Геноцид*, 96.

¹⁰ Джонс, *Геноцид*, 119.

що дало підставу Мартіну Шоу визначити геноцид як різновид війни. А про винищення революціонерами цілої суспільної групи «до останньої людини» А. Джонс розповідає на прикладі запровадження паризьким яacobinським урядом терору проти повстанців у Вандеї. Ще більш поширеними були випадки тотального знищення імперською владою учасників національно-визвольних рухів у колоніях.

Кожний акт геноциду відбувається, так би мовити, двічі: після вчинення цього злочину його натхненники, замовники та виконавці намагаються, як висловлюється А. Джонс, «відправити свої звірства на смітник пам'яті»¹¹ — покласти всю провину на жертви, заперечити не лише власну участь, а і самі факти масових вбивств, і, кінець кінцем, приглушити та затерти спогади про жертви, при цьому активно використовуючи природний нахил людської пам'яті до вибіркової, ентропії та забуття. Він також подає вісім найпоширеніших стратегій такого заперечення — від «Майже ніхто не загинув» і «Вказівка із центру не було» і аж до «Ми б так ніколи не вчинили» та «Справжніми жертвами є ми». Між іншим, зауважує автор, такі заперечення мали й несподівані позитивні наслідки: вони стимулювали поглиблені дослідження конкретних випадків геноциду.

Пам'ять про жертви геноциду, як підкреслює А. Джонс, відіграє щонайменше подвійну роль: і як спонука вимагати покарання виконавців масових убивств (тут він найбільше сподівається на відповідне міжнародне кримінальне судочинство), і як запобіжник проти повторення геноциду (тут він покладає надії, серед іншого, на своєчасну гуманітарну інтервенцію). Можна тільки пошкодувати, що поза увагою автора при цьому залишилися і роль пошанування жертв геноцидів як однієї з підвалин історичної пам'яті політичної нації, і значення місць масового винищення людських спільнот як місць пам'яті, що в них земний простір пов'язаний з історичним часом (Сандармох, Биківня, Бабин Яр), і відносно недавні дискусії інтелектуалів різних країн на теми «віктимізації історії», «мартирологізації пам'яті» та «змагання жертв».

Отож, дослідження геноцидів не лише встановлюють істину — вони також допомагають усталити історичну пам'ять і сприяють запобіганню та відверненню нових катастроф: «Ніколи знову». І тому книга А. Джонса доречна і своєчасна саме сьогодні, коли принаймні двоє зі змальованих ним вершників: імперія у стані занепаду та розв'язана нею війна, — вже осідлали своїх коней та знову зійшлися разом.

¹¹ Джонс, *Геноцид*, 535.

ПЕРЕКЛАДИ

10.33124/hsuf.2020.12.07

Наталія Алексю
(Переклав Лесь Касьянов)

ЇЖА, ГРОШІ ТА БАРТЕР У ЛЬВІВСЬКОМУ ГЕТТО, СХІДНА ГАЛИЧИНА¹

Ця стаття базується на моєму дослідженні повсякденного життя у схованці євреїв Східної Галичини за часів німецької окупації. Частина дослідження було проведено під час постдокторської стипендії Перла Резніка у Вашингтоні, в Меморіальному музеї Голокосту у США. Авторка хотіла би подякувати Еліані Р. Адлер, Вінсону Чу, Меріон Каплан, Анні Новіковій, Катажину Персон, Хелен Сіннрайх, Йоанні Сліві, Агнешиці Веіхольській та Анні Віленгалі за коментарі до цієї статті.

Їжа та голод — невід'ємна тема, що присутня в багатьох свідченнях євреїв з окупованої нацистами Східної Європи, які описують свої пошуки, приготування та обмін їжею, а також як вони її споживали, дивились на неї та як страждали, коли харчів не вистачало. Як наслідок, ми схильні пов'язувати зображення змучених голодом тіл з долею євреїв у гетто окупованої нацистами Східної Європи. Світлини виснажених трупів та дітей, які просять їжу на вулицях Варшавського гетто, є одними з найстрашніших образів Голокосту. Дефіцит їжі та голод часто спливають в єврейських щоденниках, спогадах та свідченнях про життя і смерть у гетто. Єврейські чоловіки, жінки та діти яскраво описували нестачу продуктів, як вони стикались з фізичними та психологічними наслідками недоїдання. Вони також розповідали про стратегії, що їх вигадували члени їхніх родин, аби дістати й поділити мізерні харчі, та спільні зусилля, спрямовані на боротьбу з голодом у Варшавському гетто. Маючи обмежені можливості, єврейські установи намагалися нагодувати зростаючу кількість голодуючих, як молодих, так і старих, тоді як єврейські лікарі досліджували вплив

¹ Ця стаття була вперше опублікована англійською: Aleksiu N. "Food, money and barter in the Lvov Ghetto, Eastern Galicia," in *Coping with hunger and shortage under German occupation in World War II* (2018), eds. T. Tönsmeier, P. Haslinger, A. Laba (Palgrave Macmillan, 2018), 223–247, https://doi.org/10.1007/978-3-319-77467-1_12. Переклад на українську мову здійснено Українським інститутом вивчення Голокосту «Ткума» за згодою з видавництвом Palgrave Macmillan та автором, а також з дозволу компанії Springer Nature.